

ДОРИВОР ЎСИМЛИКЛАРНИ ЕТИШТИРИШ ВА ҚАЙТА ИШЛАШДАГИ МАВЖУД МУАММОЛАРНИ БАРТАРАФ ЭТИШ ЙЎЛЛАРИ

Хўжақулова Н.Р.

“Инновацион иқтисодиёт” кафедраси катта ўқитувчиси (ҚарМИИ)

<https://doi.org/10.5281/zenodo.8437493>

Аннотация: Ҳозирги вақтда доривор ўсимликлар мамлакатимизнинг ихтисослашган фермер, ўрмон ва бошқа мулкчилик шаклидаги хўжаликларида етиштирилади. Лекин, уларни етиштириш технологиялари мукамал ишлаб чиқилмаганлиги сабабли, айрим ечилиши ва ишлаб чиқилиши лозим бўлган муаммоларни келтириб чиқараяпти. Шу боис ҳам фармацевтика саноатини сифатли, мўл, таннархи арзон ва экологик соф хом-ашё билан таъминлаш долзарб вазифалардан бири бўлиб қолмоқда. Ушбу мақолада ана шу муаммолар ҳақида сўз боради.

Калит сўзлар: доривор ўсимликлар, фармацевтика, саноат, иқтисодиёт, экспорт, иқтисодий самарадорлик.

1. Кириш. Қадим-қадимдан инсоният ўсимликлардан шифобахш восита сифатида фойдаланиб келади. Доривор ўсимликлар тўғрисидаги маълумотлар авлоддан-авлодга, қабиладан-қабилага фақат оғзаки тарқалган. Давлатлар ўртасида савдосотиқ ва бошқа муносабатлар ўрнатилгандан сўнг, ана шу давлатларда бошқа давлатлардан келтирилган доривор ўсимликлар ҳисобига доривор ўсимликлар маҳсулотининг тури кўпая борди. Ёзув пайдо бўлганидан кейин доривор ўсимликлар тўғрисидаги маълумотлар ёзма равишда тарқала бошлади. Инсонлар қадим замонлардан буён турли хил гиёҳларнинг даволовчи ва қувват берувчи хусусиятларини билишган ва бу билимларини турли хил хасталикларни даволашда ишлатишган. Улар ичида ҳозирга қадар ўз қимматини йўқотмаган ва амалиётда ишлатиладиган турли хил гиёҳлардан тайёрланадиган доривор таркибларни топиш мумкин.

Соғлиқни сақлаш тизимидаги анъанавий тиббиёт аллақачон дунёнинг бир қатор мамлакатларида, айниқса Осиё мамлакатларида муҳим рол ўйнайди. Бугунги кунда дунё давлатларида 12 минг турдаги доривор ўсимликларнинг мингдан ортиғи, мамлакатимизда эса 1,2 минг турдаги доривор ўсимликларнинг 112 таси фармацевтика саноатида ишлатилади. Ўзбекистон доривор ўсимликлардан фойдаланиш бўйича дунё давлатлари ўртасида ўзига хос тарихий ўрни ва нуфузига эга. Бобомиз Абу Али ибн Сино доривор ўсимликларни тиббиётда амалий жиҳатдан фойдаланиш самарасини исботлаган. Унинг ноёб асарларини дунё олимлари тан олиб, бугунги кунгача қўллаб келмоқда.

2. Адабиётлар таҳлили. Ҳозирга кунда фан-техника жадал ривожланиб бормоқда. Шу билан бирга, турли жабҳаларда ютуқлар кўзга ташланмоқда. Тарихга назар ташласак, ибтидоий одамлар орасида ҳам ўз даврининг зукко табиблари бўлганлигига гувоҳ бўламиз, яъни улар орасида касаллик борасида ҳаёт тажрибаси кўпроғи бошқаларига йўл-йўриқ кўрсатган. Кейинчалик, вақт ўтиши билан ўсимликларнинг дориворлик хусусияти аниқланиб, доривор гиёҳлар билан даволаш усуллари такомиллашиб борган. Ҳозирги кунда, айниқса, табиий ўсимликлардан

тайёрланган дори воситаларига эҳтиёж кундан кунга ортиб бораётгани боис, фармацевтика соҳасини ривожлантиришга ҳам эътибор қаратилмоқда.

Доривор ўсимликлар маҳсулотига эҳтиёж ўсиб бориши натижасида уларнинг хом ашёсини тайёрлаш миқдори ҳам кўпаймоқда. Бу эса ўз навбатида қатор доривор ўсимликларнинг кўп ўсадиган жойида камайиб кетиши, натижада уларнинг хом ашёсини тайёрланишини кескин чегараланиши ёки бутунлай тўхтатилишига олиб келиши мумкин. Шуларни инобатга олиб суғориладиган типик бўз тупроқлар шароитида доривор ўсимликларни етиштириш, ҳамда уларнинг хом-ашёси ва сифатига ўғитларни таъсирини ўрганиш ҳозирги даврнинг муҳим масалаларидан ҳисобланади.

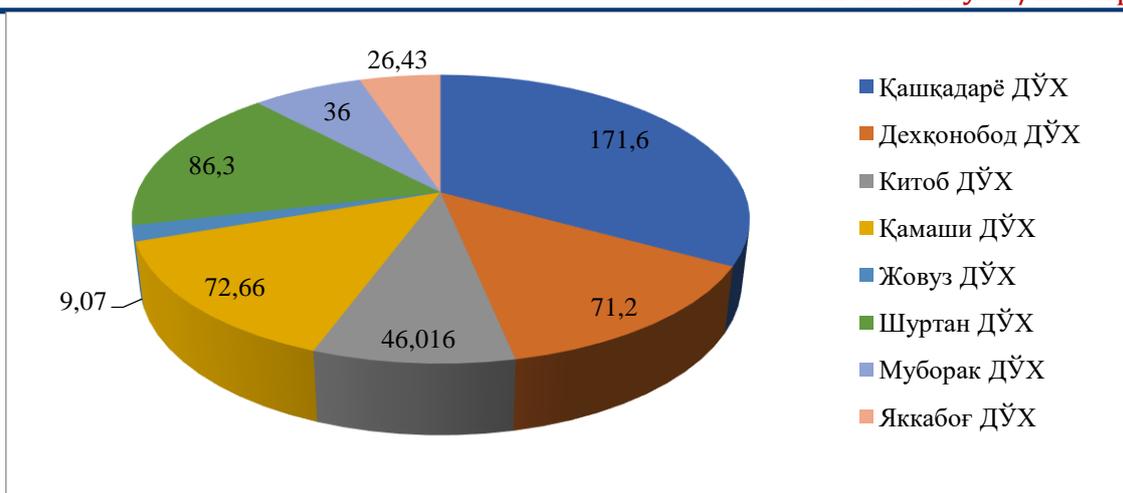
3.Таҳлиллар ва асосий натижалар.

Бизнинг юртимиз доривор ўсимликларга бой. Маҳаллий флорага мансуб 4.3 мингдан ортиқ ўсимликларнинг 750 тури доривор ҳисобланиб, улардан 112 тури илмий тиббиётда фойдаланиш учун рўйхатга олинган, шундан 70 тури фармацевтика саноатида фаол қўлланиб келинмоқда. 2019 йилда 48 млн АҚШ доллари қийматидаги қайта ишланган доривор ўсимликлардан олинган маҳсулотлар экспорт қилинган. Шу муносабат билан Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 10 апрелда қабул қилинган “Ёввойи ҳолда ўсувчи доривор ўсимликларни муҳофаза қилиш, маданий ҳолда етиштириш, қайта ишлаш ва мавжуд ресурслардан оқилона фойдаланиш чора тадбирлари тўғрисида”ги қарори жуда долзарбдир [1]. Ушбу Қарорда доривор ўсимликларни етиштириш ва қайта ишлашни янада ривожлантириш, соҳанинг экспорт салоҳиятини ошириш, шунингдек, ушбу соҳада таълим, фан ва ишлаб чиқариш жараёнларини бирлаштириш зарурати белгилаб қўйилган. 2020 йил 1 майдан бошлаб доривор ўсимликларни етиштириш, сақлаш, бирламчи ёки чуқур қайта ишлаш учун кластерлар яратиш, шунингдек, доривор ўсимликларни етиштириш бўйича ҳудудларни ихтисослаштириш ишлари белгилаб берилган. Давлатимиз раҳбари Ш.М.Мирзиёев томонидан таклиф этилган кластер тизими ўзининг ҳозирги глобаллашув даврида ва бозор иқтисодиёти талаблари асосида, ҳар бир имкониятдан тўлиқ ва самарали фойдаланиб жаҳон бозорига рақобатбардош маҳсулотларни етказиб бериш аграр секторда, жумладан пахтани етиштиришдан то уни комплекс қайта ишлаб, тайёр маҳсулот сифатида енгил саноат маҳсулотлари, озиқ овқат саноати маҳсулотлари (пахта ёғи ва ундан тайёрланадиган маҳсулотлар) ҳамда чорвачилик учун озуқа (ҳар хил емлар, премикслар) ишлаб чиқариш имкониятларини кескин ошириб, аграр соҳада янги тизим кластер тизими яратилганини эътироф этиш керак[1-2]. Қарорда қўйилган вазифалар ташкил этилаётган кластерлар олдида доривор ўсимликларни етиштириш, сақлаш, дастлабки ва чуқур қайта ишлаш ҳисобига турли хил халқ таъбирида, соғлиқни сақлаш тизимида ишлатиладиган дори препаратларини яратиш, ишлаб чиқариш ва импортдан кириб келаётган шу йўналишдаги препаратларни ўрнини маълум ҳажмда эгаллаш ва экспорт қилиш имкониятини яратади. Қарорда шу йилнинг 1 июнидан тайёр маҳсулотни сотиш бўйича кластерлар олдида қўйилган вазифалар “Доривор ўсимликлар” деб номланган янги саноат йўналишини яратади.

Изданишларимиз натижасида қишлоқ хўжалигида доривор ўсимликлар етиштириш ва қайта ишлашни янада ривожлантириш масалалари ўрганилган бўлиб, истиқболда қишлоқ хўжалигида доривор ўсимликлар етиштириш ва қайта ишлашда инновацион технологияларни жорий этишни кенг ривожлантириш бўйича илмий хулосалар ва таклифлар ишлаб чиқилган. Тадқиқотни олиб бориш жараёнида абстракт фикрлаш, мантикий ёндошув, қиёсий таҳлил каби усулларида кенг фойдаланилган.

Бугунги кунда доривор ўсимликларни етиштиришнинг илмий асосларини, ўсимлик материалларини чуқур қайта ишлаш технологияларини ишлаб чиқиш, шунингдек табиатни муҳофаза қилиш қўмитаси билан биргаликда биохилма-хилликни ўрганиш ва йўқолиб бораётган ёввойи доривор ўсимликларни ҳимоя қилишни кучайтириш, шунингдек табиий плантацияларни қуриш орқали уларни тиклаш бўйича вазифалар долзарб масала ҳисобланади. Доривор ўсимликларни етиштириш, ҳимоя қилиш ва улардан оқилона фойдаланиш кўп мутахассисларни, жумладан ботаниклар, фармакологлар, кимёгарлар, биокимёгарлар, технологлар, манбашунослар ва бошқа мутахассисларни ҳамкорликда ишлашни талаб қилади. Мутахассисларни сўзларига кўра, ўсимлик дунёсини ҳимоя қилиш учун уни ҳар томонлама – структуравий, функционал, таксономик ва эволюцион билиш керак. Буларнинг барчаси замонавий тиббиётда ва халқ таъбири соҳасида малакали кадрларни тарбиялашда ҳамда маҳаллий ўсимликларни чуқур қайта ишлаб, халқимиз соғлиги учун зарур дори воситаларни олишнинг илмий асосини яратишда ва олинган илмий тажрибаларни фармацевтик эркин иқтисодий зоналарга трансфер қилишда ўз аксини топади, албатта. Булар эса мамлакатимизнинг қимматли доривор ўсимликларини ҳимоя қилиш ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ илм-фан, бизнес, халқ таъбири удумлари, фармацевтика ишлаб чиқариш имкониятларини тартибга келтиради. Суғориладиган майдонларда ўстириладиган доривор ўсимликлар ёввойи ҳолда ўсадиган доривор ўсимликлардан катта фарқ қилади, яъни ўстириладиган доривор ўсимлик маҳсулотида бегона ўсимликлар аралашмаси бўлмайди. Агротехника қодалари асосида ўстирилган доривор ўсимликлар серҳосил ва биологик фаол моддаларга бой бўлади[6]. Умуман олганда, фармацевтика саноати корхоналари эҳтиёжларини доривор ўсимликлар хомашёси билан тўла-тўқис, узликсиз таъминлаш, ҳамда доривор ўсимликлар ҳом ашё базасини яратиш учун уларни экиб ўстириш, ҳамда уларнинг экин майдонларини кенгайтириб, доривор ўсимликлар деҳқончилигини республикамизда ривожлантириш, қишлоқ хўжалигимиз фанлари олдидаги асосий вазифалардан ҳисобланади.

Бугунги кунда мамлакатимизнинг 148 та корхонаси 2000 дан зиёд номдаги доривор воситаларни ишлаб чиқармоқда, бу эса бозор улушининг 55% дан ортиғини ташкил этади. Ушбу дорилар 35 фармокологик гуруҳларга киради ва тиббиётнинг 28 йўналишида фойдаланилади. 8500 дорилардан 6300 тури импорт қилинади. Халқаро тиббий амалиётда қўлланиладиган 350 доривор ўсимликдан, республикада саноат плантацияларида 71 тури етиштирилади [14].

1-расм. Қашқадарё вилояти ўрмон хўжалиги бошқармаси тизимидаги ўрмон хўжаликларидида 2022 йилда етиштирилган доривор ўсимликлар тўғрисида маълумот (тоннада)

Юқоридаги расмдан кўриниб турибдики, Қашқадарё ва Деҳқонобод ДЎХ ларида доривор ўсимликлар етиштирилиши қониқарли ҳолатда бўлса, Жовуз, Яккабоғ ҳамда Муборак ДЎХ ларида эса доривор ўсимликлар етиштириш ҳолатини яхши деб баҳолаб бўлмайди. Бу эса Фармацевтика корхоналари капиталининг 35,7% ни хорижий ҳамкорлар улуши, 64,3% ни маҳаллий иштирокчилар улуши ташкил этади. Биз буни юқоридаги жадвалда кўрсатилган ширинмия доривор ўсимлиги мисолида ҳам кўришимиз мумкинки, мамлакатимизда етиштирилган доривор ўсимликларнинг асосий истеъмолчиси фармацевтика корхоналари ҳисобланади [14].

Қашқадарё вилоятининг табиати айниқса, тоғ ва тоғ олди худудлари қулай иқлим шароитига кўра бой ва турли хил ранг-барангликка эга. Дастлабки ҳисоб-китобларга кўра, бу ерда илмий тиббиётда қўлланиладиган ёки тавсия қилинадиган 120 дан ортиқ, халқ табобатида фойдаланиладиган 1000 дан ортиқ ўсимликлар турлари учрайди [4]. Лекин, айти пайтда расман хом ашё сифатида фойдаланиладиган доривор ўсимликлар тури 40 тадан ошмайди.

Бугунги кунда Қашқадарё вилоятида вилоят ўрмон хўжалиги бошқармаси тизимида 8 та ўрмон хўжалиги фаолият юритиб келмоқда. Бу ўрмон хўжаликларидида жами 50 га яқин доривор ўсимликлар турлари етиштирилиб келинади.

Айти пайтга қадар доривор ўсимликларни етиштириш борасида олиб борилаётган изланишлар ҳамда таҳлиллар шуни кўрсатаёдики, нафақат вилоятимизда балки бутун мамлакатимизда ушбу соҳада мавжуд имкониятлардан етарлича фойдаланилмаяпти.

Айтиқса, бутун дунёда вирусли-инфекцион касалликлар авж олган ҳозирги даврда ўсимлик хом ашёларидан тайёрланадиган ҳамда инсон организми учун зарарсиз, инсон иммунитетини кўтарадиган табиий дори-дармонларга бўлган эҳтиёж кун сайин ортиб бормоқда. Бу ҳол шифобахш ўсимликлардан кенгроқ фойдаланишни тақозо этади. Бундан ташқари доривор ўсимликларни етиштириш яхшигина даромад манбаи бўлиб ҳам ҳисобланади. Етиштирилган доривор ўсимликларни хом ашё ҳолида сотиш билан

уни қайта ишлаб, тайёр маҳсулот кўринишида истеъмолчига етказиб бериш ўртасидаги молиявий тафовутни мойчечак мисолида кўриш мумкин[3].

Бугунги кунда мойчечакнинг қуритилган ҳолдаги гулининг бир килограммини қайта ишловчиларга 25-35 минг сўмга сотиш мумкин. Ваҳоланки, дорихоналарда мойчечакнинг кичик 2 граммлиқ пакетчаларда қадоқланиб, ўн донаси жойлаштирилган картон қути идишдаги сотилиш баҳоси 5-6 минг сўмдир. Бундай пакетларда қадоқланган 1 килограмм мойчечакнинг нархи 250-300 минг сўмни ташкил этмоқда. Бундан кўриниб турибдики, хомашё ҳолида сотиладиган маҳсулот билан қайта ишланган, тўғридан-тўғри истеъмол қилиш ҳолига келтирилган, харидоргир маҳсулотнинг нархи ўртасидаги фарқ ўн баробар. Тажрибалар шуни кўрсатдики, маданий ҳолда 1 гектар валериана илдизи етиштириш учун 11 млн. сўм сарфланиб, 50 млн. сўм даромад олинади. Бунда соф фойда 39 млн. сўмни ташкил этади. Маданий ҳолдаги тожик ковраги етиштириш учун эса 45 млн. сўм сарфланиб, 63 млн. сўм даромад олинади. Соф фойда эса 18 млн. сўмдан иборат бўлади. Коврак ширасини қайта ишлаб, ярим тайёр маҳсулот шаклида, шунингдек қайта ишланган қизилмия илдизи экстрактини ярим тайёр маҳсулот кўринишида 180 млн. долларгача экспорт қилиш мумкин. Кўриниб турганидек, доривор ўсимликлар шифобахшлиги билан бирга иқтисодий жиҳатдан ҳам ғоят фойдалидир[9].

Ривожланган мамлакатларда, шу жумладан, Ўзбекистон Республикасида фармацевтика саноатини жадаллик билан ривожланиши доривор ўсимликлар хомашёсига бўлган талабни кескин ортишига сабаб бўлмоқда. Табиий ҳолда ўсувчи доривор ўсимликлар захираси етарли эмаслиги фармацевтика саноати корхоналарнинг доривор ўсимликлар хомашёсига бўлган эҳтиёжини, ушбу ўсимликларни етиштириш орқалигина қондириш мумкин эканлигини кўрсатади [11].

4. Хулоса ва таклифлар.

Шундай қилиб, доривор ўсимликларни самарали етиштириш доривор ўсимлик хомашёси бозорининг шаклланишига таъсир кўрсатиш, маҳаллий ишлаб чиқарувчилар манфаатларини ҳимоя қилиш ва аҳоли ҳамда соғлиқни сақлаш муассасаларини доридармон билан таъминлашни яхшилаш, шу билан бирга, бозор иқтисодиётида доривор ўсимлик хомашёсини ишлаб чиқаришни ташкил этишни давлат томонидан тартибга солиш ва нафақат табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, балки доривор ўсимликларни етиштириш учун ихтисослашган ташкилотларни яратиш, экологик тоза доривор ўсимлик хомашёсини ишлаб чиқариш билан муҳофаза қилиш ва мувофиқликни таъминлаш керак.

Табиатдаги доривор ўсимликларни муҳофаза қилиш, плантация усулида етиштириш ва қайта ишлашни янада ривожлантириш учун қулай агробизнес муҳитини яратиш, соҳанинг экспорт салоҳиятини кучайтириш асосида инновацион ғоялар кабилар муҳим аҳамият касб этади.

Бундан шу нарса аниқ бўлмоқдаки, ўсимлик хомашёларидан тайёрланадиган доридармонларга бўлган эҳтиёж кун сайин ортиб бормоқда. Бу ҳол шифобахш ўсимликлардан кенгроқ фойдаланишни тақозо этади. Бунда эса қуйидаги тавсияларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ бўлади:

➤ доривор ўсимликларни етиштириш ва қайта ишлашни комплекс ривожлантириш дастурларини шакллантириш ҳамда уларнинг амалга оширилишини

мувофиқлаштиришда иштирок этиш, ушбу соҳада ягона илмий-техник, технологик, инвестиция ва экспорт сиёсатини юритиш;

➤ доривор ўсимликлар ўсиши учун қулай ҳудудларда махсус плантациялар ташкил этиш, шу жумладан етиштиришнинг интенсив технологияларини жорий этиш орқали ва табиий ўсиш майдонларидан оқилона фойдаланган ҳолда уларни етиштириш ҳажмларини босқичма-босқич ошириб бориш;

➤ плантацияларни ташкил этиш, доривор ўсимликларни саноат асосида чуқур қайта ишлаш ҳамда улардан юқори қўшилган қийматга эга бўлган экспортбоп маҳсулотлар ишлаб чиқариш доирасида тадбиркорлик субъектларининг давлат бошқаруви органлари, барча даражадаги маҳаллий давлат ҳокимияти органлари билан ўзаро ҳамкорлигини самарали ташкил этиш;

доривор ўсимликларни етиштириш ҳамда қайта ишлаш соҳасидаги инвестиция дастурлари ва лойиҳаларининг амалга оширилишини мувофиқлаштириш.

References:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг “Ёввойи ҳолда ўсувчи доривор ўсимликларни муҳофаза қилиш, маданий ҳолда етиштириш, қайта ишлаш ва мавжуд ресурслардан оқилона фойдаланиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2020 йил 10 апрелдаги ПҚ-4670- сонли Қарори
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг «Ўзбекистон Республикаси Ўрмон хўжалиги давлат қўмитаси фаолиятини ташкил этиш тўғрисида»ги 2017 йил 11 майдаги ПҚ-2966-сон қарори.
3. Эргашев Р.Х. Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти – (дарслик), - Т.: “Иқтисод молия” 2018, 402 б.
4. Khamraeva S., Ochilova N. Analysis of factors to increase the efficiency of the use of peasant farms and the land of the field //E3S Web of Conferences. – EDP Sciences, 2023. – Т. 392. – С. 01048.
5. Тўхтаев Б.Ё., Махкамов Е.Х. ва бошқалар Доривор ва озуқабоп ўсимликлар плантацияларини ташкил этиш ва хом ашёсини тайёрлаш-(йўриқнома),-Т.: 2015 йил.
6. Саттаров Ж.С. Биоразнообразие и ресурсы дикорастущих лекарственных растений в некоторых районах Центрального Таджикистана- (диссертация “доктор наук”) 2020 г.
7. Почупайло О.Е. Государственная поддержка предпринимательской деятельности в сфере производства лекарственного растительного сырья (на примере Республики Крым)-(автореферат)-“Симферополь” 2019 г.
8. Эргашев Р.Х. Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти – (дарслик), - Т.: “Иқтисод молия” 2018, 402 б.
9. Хўжақулова Н."Пандемия шароитида доривор ўсимликлар етиштириш ва қайта ишлашни янада ривожлантириш масалалари" // Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти// "Сервис" илмий-амалий журнал. 2020 йил махсус сон, 47-50 бетлар.
10. Хўжақулова Н.Р. “Аҳоли саломатлигини яхшилаш ва иқтисодиётни ривожланишида доривор ўсимликларни етиштиришнинг иқтисодий асосларини янада яхшилашнинг аҳамияти” // “Инновацион технологиялар” Илмий-техник журналининг 2020 йил 4-сон, 96-100 бетлар.

11. Виноградов А. В. Список лекарственных растений, применяемых в народной медицине Средней Азии / Сб. науч. тр. Туркменского гос. мед.ин-та. 1950. –Т. 4. –С. 338-347.
12. Исмоилова С. “Фармацевтика саноати учун ноёб доривор ўсимликларни етиштириш”, "Science and Education" Scientific Journal Volume 1 Issue 3 June 2020 111 www.openscience.uz
13. Ўзбекистон Республикаси Ўрмон хўжалиги давлат қўмитаси маълумотлари.
14. [http://www.agriculture.uz/filesarchive/ Muxammadiyev](http://www.agriculture.uz/filesarchive/Muxammadiyev) В. О'қув қо'лланма. 2018.pdf

